

Шевченко Т. М.

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ХЕРСОНЕСЬКОГО ПАНТЕОНУ

Статтю присвячено історії дослідження (на основі археологічних, епіграфічних та нумізматичних джерел) основних божеств Херсонеса Таврійського з часу заснування поліса до початку римського періоду.

Реконструкції релігійного життя Херсонеса Таврійського були предметом дискусій серед дослідників з перших років розкопок на поселенні. Увага до цього аспекту культури єдиного дорійського античного центру в Північному Причорномор'ї зумовлена насамперед тим, що це дає ключ до розуміння загальних питань історії та культури поліса, його устрою, економіки тощо. Адже все життя громадянської общини, той же політичний устрій, господарство в уявленні еллінів залежали від цілої системи відносин з богами. Важливими вимогами при вшануванні божеств пантеону були обов'язкова участь усіх громадян у ритуалах і точне виконання обрядів.

Із метрополії Херсонеса еллінами було перенесено на нове місце основні засади суспільно-політичного устрою, а з ними - і культу. Політеїзм передбачав ушанування великої кількості богів з різними іпостасями, функціями, особливостями

культу. Деякі з богів були основними, інші - менш важливими, залежно від виконання ними своїх функцій та прихильності до общини громадян. Проявами полісних культів є укладання календаря з відповідними святами, зображення божеств на монетах, створення храмів, статуй, принесення жертв тощо.

Отже, розглянемо історію дослідження пантеону та його розвитку з моменту заснування Херсонеса Таврійського до початку римського періоду. Основними для Херсонеса в цей час були культу Партенос та Геракла, крім того, общиною вшановувалися Зевс, Деметра, Діоніс, Аполлон, Гермес та ін.

На основі зміну характері дослідження нумізматичних, епіграфічних та археологічних пам'яток можна виділити кілька етапів у вивченні полісних культів Херсонеса Таврійського VI-I ст. до н. е.:

1) кінець XIX - початок XX ст.: період перших узагальнень щодо характеру божеств на основі аналізу міфів;

2) 40-70-ті роки XX ст.: час накопичення значного матеріалу та розвитку теорії варварських впливів на релігійні уявлення херсонеситів;

3) кінець 70-х років XX ст. - початок XXI ст.: відродження та переосмислення на основі нового археологічного матеріалу попередніх гіпотез, спроби узагальнень.

Однією з найбільш важливих проблем завжди був культ божества Партенос. Серед основних питань, що стали предметом розгляду науковців, є проблема імені, походження божества, яка часто провокує з'ясування характеру відносин із варварським населенням, залучення аналізу таврських релігійних обрядів. Крім того, увагу дослідників завжди привертала такі аспекти культу богині, як становище жерців у суспільстві, кількість та локалізація храмів, святилища [1].

Дослідження культу інших богів пантеону має дещо коротшу історію, що зумовлено наявним археологічним матеріалом. Було зроблено припущення, що колонія Гераклеї успадкувала вшанування основних античних богів [2]. Надалі увагу дослідників привертала такі питання, як час та причини розвитку окремих культів [3], перевага тих чи інших функцій божеств [4], що знов-таки супроводжувалося дискусіями щодо варварських релігійних впливів.

На першому етапі вивчення релігії Херсонеса відтворення суті основних божеств відбувалося здебільшого на основі аналізу міфів. Варто відзначити, що історики XIX - початку XX ст., володіючи доволі обмеженим матеріалом, інтуїтивно змогли окреслити основні моменти в особливостях культів; пізніше їхні гіпотези, доповнюючись новими знахідками та аргументами, були розвинуті до рівня наукових теорій.

Зокрема, саме в XIX ст. було обґрунтовано перші точки зору на походження та сутність культу основного божества Партенос, які існують і до сьогодні. Так, одні дослідники наголошували на тотожності херсонеської Партенос та Артеміди, інші - на таврському походженні божества. Перші робили висновки про синкретизацію культів Артеміди Таврополи, Іфігенії, Тіхе в культурі Партенос [5]. Назву «Діва» визначали як самостійне ім'я богині та одночасно як епіклету не лише Артеміди, а й Афін, Гери, Афродіти, Амфігріди та ін. [6]. Свідчення Геродота про криваві офіри Артеміді в Тавриці пояснювалися тим, що Понт Евксінський мав сакральну-міфологічне значення для греків як межа з потойбічним світом, атому ця міфологічність могла поширю-

ватися на реальне населення берегів моря. Докладний аналіз нумізматичного матеріалу дав змогу дійти висновку про популярність культу верховної богині протягом усього розглядуваного періоду, виділити часові відмінності в особливостях її зображення [7].

Паралельно існувала теорія запозичення греками таврського божества [8], основним аргументом якої були однойменність таврської та херсонеської богинь, а також дипломатична мета засвоєння місцевих божеств - щоб виправдати «загарбання земель». Структурував спільні ознаки античного та варварського божеств (а отже, причини появи гіпотези варварських запозичень) ше В. Н. Юргевич. Це, по-перше, незайманість богині; по-друге, захист міст і пристаней; по-третє, іконографія мисливиці [9]. Згодом твердження щодо «місцевості» богині набуває ідеологічного характеру. Вже М. І. Ростовцев вважав, що «кожен російський дослідник має зробити все можливе, аби знайти місцеву базу» в культурах Херсонеса [10]. Починаючи з 40-х років XX ст. цей патріотизм набуде нових вимірів.

Характеристика інших божеств пантеону обмежувалась кількома тезами в працях з нуміматики, реконструкції мали суто гіпотетичний характер. Основні культу Херсонеса визначались по-різному. Деякі науковці, буквально сприймаючи порядок божеств у тексті «Присяги», на перше місце в пантеоні ставили Зевса, відповідно, на четверте - Партенос [11]. Вперше виділив притягнення у свідки Зевса, Геї та Геліоса як звичну формулу присяги І. І. Толстой, підкресливши верховне значення богині тим, що тільки після її імені згадуються олімпійські боги, а тоді вже місцеві герої [12].

Дискусії викликали питання, пов'язані з визнанням або невизнанням існування культу Геракла в Херсонесі Таврійському [13]. Підкреслювалася важливість культів Аполлона (у зв'язку з чим аналізувалися зв'язки Херсонеса з Делоським та Дельфійським святилищами) [14], Зевса, Афродіти [15]. Однак майже не зверталась увага на час побутування чи зміни в популярності культу того чи іншого божества.

До кінця XIX ст. за нумізматичними даними було зроблено висновки, зокрема, щодо особливого статусу певних культів, адже основними зображеннями на монетах є Партенос та Геракл з атрибутами, тоді як інші божества (Гермес, Афродіта та ін.) поступаються першим за кількістю та якістю в монетних класифікаціях [16].

Наступний період дослідження культів верховних божеств (40-70-ті роки XX ст.) є більш однозначним у кількості різних точок зору на

характер божеств, що зумовлено тогочасними політичними вимогами щодо розвитку історичної науки. Розгляд релігійних аспектів життя грецьких общин тепер починався з питання про зв'язок місцевого населення з грецькими містами, на важливості чого наголошувала у своїй публікації Н. В. Пятишева [17].

Набувала нового забарвлення теорія М. І. Ростовцева: таврські ознаки Партенос відтоді стали основою її сутності для дослідників. Причому широко використовувалось поняття синкретизму, яке вживалося дослідниками як синонім «варваризації» культів. Логічні висновки власних досліджень, що заперечували наявність таврських ознак у художній культурі чи обрядах, не заважали науковцям відстоювати ідею варварських впливів у релігійних уявленнях [18].

У праці Ю. О. Бабінова зроблено спробу пояснити зв'язок між розвитком культів та історичними подіями, окреслити основні зміни в житті поліса як причини змін у характері вшанування богів пантеону [19]. З'явилися дослідження, присвячені окремим аспектам культу Партенос, наприклад розміщенню храму, функціям жерців та іншим особливостям релігійної практики [20].

Публікувалися нові рельєфні зображення Геракла й у зв'язку з цим висловлювалися певні узагальнення щодо важливості культу цього божества в Гераклеїській колонії [21]. За реконструкціями М. А. Ншівкіної, тубільна верхівка перейняла релігійні уявлення греків з культом бога-героя Геракла, у свою чергу вплинувши на іконографію Херсонеса [22], де «відображено скіфські художні риси» [23]. Надалі послаблюється прагнення зблизити грецькі культури з варварськими [24]. Переважають висновки щодо якнайменшої ролі місцевих впливів у культурному розвитку Херсонеса, наводяться аргументи на користь неможливості релігійних впливів з боку ворожих і диких варварських племен [25].

З публікацією нових пам'яток пов'язаний розгляд певних аспектів культу інших божеств Херсонеса. Значної ваги дослідники надавали землеробським культурам - Деметрі та Діонісу [26]. Різні думки існували щодо місця цих культів у пантеоні, а також статусу інших божеств [27]. Фіксувалися пам'ятки, які опосередковано вказували на існування храмів Діоніса, Афродіти та ін. [28].

Наступний, третій, етап дослідження (з кінця 70-х років ХХ ст.) є часом співіснування різних точок зору, подальшого їхнього розвитку, а також узагальнень. Варто зазначити, що у 1980-х роках революційними стають праці дослідників, у яких вони повертаються до характеристики верховних божеств Херсонеса як суто грецьких

[29]. Хоча деякі дослідники залишалися на боці теорії варваризації культів [30].

Кінець 90-х років ХХ ст. позначається спробами узагальнити наявний матеріал. З'являються спеціальні праці, присвячені культу окремих божеств Херсонеса. А. С. та М. В. Русяєві аналізують матеріал, що стосується культу Партенос, звертаючи увагу на ім'я богині. Наголошується на важливості іменування її Партенос, а не Дівою, що має відповідати історичній реальності [31], а також повною мірою розкривати сутність божества [32]. П. Г. Аграфонов підсумовує дослідження у вивченні культу Геракла. Зміни в популярності та остаточний занепад офіційного культу він пов'язує із «розчаруванням в Гераклі як захиснику» [33]. Також дослідники акцентують увагу на функціях божества як покровителя земель, сотера [34]. Звертається увага на періодичність монетних випусків із зображеннями Геракла, що пояснюють нестабільним зовнішньополітичним становищем [35].

Важливими з часу заснування Херсонеса вважаються божества родючості: Деметра і Кора-Персефона, Діоніс як покровителі основних галузей господарства поліса [36]. Розвиток культу Аполлона пов'язують із другою половиною II ст. до н. е., коли популярними стають захисні функції божества [37]. У цей же час на полісному рівні вшановувався Гермес, покровитель палестр [38]. Культ Артеміді вважається офіційним на початковому етапі існування Херсонеса, пізніше він, поряд з культурами Пагони й Аполлона, перетворюється на приватний [39]. Культ Афродіти відомий в Херсонесі з IV ст. до н. е., але офіційним він стає з римського часу [40].

У вивченні пантеону не ставиться за мету з'ясувати кількість божеств пантеону, неточним було б також вважати популярність того чи іншого божества однаковою протягом усього розглянутого періоду. Адже еллінська релігія не передбачала досконалої ієрархії чи канонів. Тому не варто складати якісь релігійні системи для полісних божеств Херсонеса [41].

Партенос була, можливо, єдиним божеством, культ якого був поширеним до кінця античності, але це не свідчить про її «негрецьку» сутність. Враховуючи традиції відносин дорійських поселень із варварським населенням, історичні події від часу заснування Херсонеса до римського періоду, рівень розвитку таврів, а відповідно, їхніх релігійних традицій та згаданого ще Плінієм Старшим консерватизму херсонеситів [42], важко говорити про можливість впливів з боку ворожого, «відсталого» місцевого населення, тим більше в релігійній сфері. Щодо інших куль-

тів пантеону, дослідники сходяться на думці щодо їхнього перенесення з метрополії [43], однак залишається нез'ясованою динаміка розвитку пантеону з часу заснування Херсонеса. Розквіт поліса, його занепад, війни зі скіфами позначалися змінами в полісних культурах, деякі з них ставали більш важливими або занепадали. Однак відбувалися ці зміни в руслі загальних тенденцій розвитку античної релігії.

Поділ історії дослідження основних культів Херсонеса на кілька етапів є умовним і свідчить не стільки про інтенсивність розробки цих питань, скільки про якісно нове в їх з'ясуванні. Так, кінець XIX - початок XX ст. є часом постановки проблем, появи різних варіантів інтерпретації наявного матеріалу, широкого залучен-

ня аналізу письмових джерел. Другий етап (40-70-ті роки XX ст.) - часом накопичення та класифікацій знахідок, введення їх в контекст історії Північного Причорномор'я. Третій, що триває досі, - час переоцінки попередніх постулатів, узагальнень і спроб комплексного підходу в розв'язанні проблем.

Розвиток вивчення цих проблем не має послідовного чи еволюційного характеру, і досі не з'ясовано питання полісних культів на початковому етапі існування Херсонеса, змін у вшануванні верховних божеств тощо. Вирішальними в цьому значенні є теоретичні засади, на яких базується вивчення особливостей релігії Херсонеса як периферійного античного центру, що був частиною еллінського світу.

- Х.БабиновЮ. А. К вопросу о служителях культа в античном Херсонесе // Социально-экономические проблемы истории древнего мира и средних веков.- М., 1972.- С. 20-27; Мещеряков В. Ф. Державні культури Діви і Херсонас у Херсонесі Таврійському I—III ст. н. е. // ВХУ.- 1980.- № 201,- Вин. 12: Історія,- С. 64-72; Русаева А. С. Культы и святилища в сфере политики демократических полисов Северного Причерноморья в раннеэллинистическое время // ВДИ,- 2000.- № 3.- С. 74-84.
2. Бобринский А. Херсонес Таврический: Исторический очерк.-СПб., 1905,- 196 с; Иванов Е. Э. Херсонес Таврический; Историко-археологический очерк // ИТУАК,- 1912,- № 44.- 375 с. та ін.
  3. Бабинов Ю. А. Религиозные культы и обряды античного Херсонеса (конец V-II вв. до н. э.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук.- М., 1967.- 19 с; Столба В. Ф. Новое посвящение из Северо-Западного Крыма и аспекты культа Геракла в Херсонесском государстве // ВДИ,- 1989.- № 4.- С. 55-70; Зеденидзе А. А. Херсонес Таврический в классический период; Автореф. дис. ... канд. ист. наук.- М., 1983.- С. 24.
  4. Сапрыкин С. Ю. О культе Геракла в Херсонесе и Геракле в эпоху эллинизма // СА.- 1978.- № 1.- С. 38-52; Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса.- К., 1964.- 196 с.
  5. Hirst G. M. Ольвийские культы ПИАК.- 1908.- Вып. 27.- С. 75-144; Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте,- Петроград, 1918.
  6. Орешиников А. В. Монеты Херсонеса Таврического, царей Воспора Киммерийского и Полемона II Понтийского // НС.- 1913,-Т. 2,-С. 9.
  7. Орешиников А. В. Монеты... (в статті подано класифікацію О. Л. Бертье-Делагарда); Орешиников А. В. Этюды по нумизматике Черноморского побережья // ИРАИМК.- 1922.-Т. 2.- С. 113-138.
  8. Бобринский А. А. Вказ. праця; Ростовцев М. И. Новая книга о Белом острове и Таврике // ИАК.- 1918.- Вып. 65,- С. 177-197.
  9. Юргевич В. Псифисмь древнего города Херсониса о назначеній почестей и наградъ Диофанту // ЗООИД,- 1881.-Т. 12.-С. 37.
  10. Ростовцев М. И. Вказ. праця.- С. 181.
  11. Иванов Е. Э. Вказ. праця.- С. 18; Белов Г. Д. Херсонес Таврический; Историко-археологический очерк,- Л., 1948.-С. 74.
  12. Толстой И. И. Вказ. праця,- С. 92.
  13. Лепер Р. Х. Херсонесскія надписи // ИАК.-1912.- Вып. 45.- С. 23-70; Бобринский А. А. Вказ. праця,- С. 24.
  14. Тюменев А. И. Херсонесские этюды // ВДИ.- 1938.- № 2 (3).-С. 268-273.
  15. Бобринский А. А. Вказ. праця,- С. 24.
  16. Лепер Р. Х. Вказ. праця.- С. 27; Бурачков П. А. Общий каталог монетъ, принадлежащихъ эллинскимъ колоніямъ,-Одесса, 1884.-С. 114.
  17. Пятгышева Н. В. Культъ греко-тавро-скифского божества в Херсонесе // ВДИ.- 1947,- № 3 (21).- С. 213-218.
  18. Блаватский В. Д. Античная археология Северного Причерноморья.- М., 1961.- С. 132; Бабинов Ю. А. Посвятительные граффиты из Херсонеса Таврического // ВДИ.- 1970,- № 4,- С. 79; Соломоник Э. И. Граффиты с хоры Херсонеса,- К., 1984,- С. 10.
  19. БабиновЮ. А. Религиозные культы...
  20. Пичикян И. Р. Алтарь Пасиана в Херсонесе // СА,- 1976,- № 3.- С. 248-255; Бабинов Ю. А. К вопросу... - С. 20-27; Бабинов Ю. А. Местные элементы в религии Херсонеса Таврического // Социально-экономические проблемы истории древнего мира и средних веков.- 1972.-С. 28-41.
  21. Стржелецкий С. Ф. Рельефное изображение Геракла из Херсонеса // КСИИМК.- 1939.- Вып. П.- С. 36-37; Наливкина М. А. О некоторых памятниках античной эпохи Северо-Западного Крыма // СА.- 1940.- № 6.- С. 107-119; Пятгышева И. В. О культе Геракла в Херсонесе // ВДИ.- 1948.- № 2 (24).- С. 197-204.
  22. Наливкина М. А. Новая находка рельефа в Херсонесе // СА.- 1940.-№6.-С. 308.
  23. НаливкинаМ. А. О некоторых... -С. 117.
  24. ЗеестИ. Б. Рельеф из Гермонассы с изображением Геракла // Культура античного мира.- М., 1966.- С. 77-82; Белов Г. Д. Терракотная голова Геракла из Херсонеса // СА.- 1976,- № 4.- С. 203-208.
  25. Даниленко В. Н. Стелы эллинистического Херсонеса как исторический источник: Автореф. дис.... канд. ист. наук,-Свердловск, 1967,- С. 11.
  26. Пятгышева Н. В. Глиняная таблетка с изображением козлов (К вопросу о характере культа Диониса) // СХ.- 1963,- Вып. III,- С. 25-32; Белов Г. Д. Рельеф с вакхической группой из Херсонеса // КСОГАМ,- 1964,-С. 153-159.
  27. Соломоник Э. И. О культе Артемиды в Херсонесе //

- АИ.- 1968.- Вип. П.- С. 155-157; *Бессонова С. С.* Зображення Афіни за матеріалами Північного Причорномор'я // *Археологія.*- 1975.- Вип. 17.- С. 23-38.
28. Граффити античного Херсонеса (на чернолакових сосудах).- К., 1978.- С. 20-37; *Соломоник Э. И.* Греческие надписи из района античного театра в Херсонесе // *ВДИ.*- 1967,- № 1 (99).- С. 78.
29. *Мещеряков В. Ф.* О культе богини Девы в Херсонесе Таврическом // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма,- Л., 1979.- С. 104-119; *Пальцева Л. А.* Культ богини Девы в Херсонесе // Из истории античного общества,- Горький, 1979,- С. 30-46.
30. *Шауби Ю.* О происхождении культа богини Девы в Херсонесе // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса 1888-1988 гг.: Тез. докл.- Севастополь, 1988.- С. 128-130; *Соломоник Э. И.* Греческие надписи Херсонеса (Находки последних лет) // *ВДИ.*- 1996.- № 4.- С. 43-53; *Щеглов А. Н.* Геракл отдыхающий // *Херсонес Таврический: Ремесло и культура*- К., 1974.- С. 49.
31. *Русяева А., Русяева М.* Верховная богиня античной Таврики,- К., 1999.- С. 79; Порівн.: *Липина О. В.* Херсонесская Партенос (историографический аспект) // *АКРА.*- Н. Новгород, 2002.- С. 79.
32. *Русяева А. С.* Культы....- С. 74.
33. *Аграфонов П. Г.* Культ Геракла в Херсонесском государстве (IV в. до н. э. - III в. н. э.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук.- М., 1999.- С. 20.
34. *Русяева А. С.* Понтийская легенда о Геракле: вымысел и реальность // *Духовная культура древних обществ на территории Украины.*- К., 1991,- С. 106; *Соломоник Э. И.* Граффити... - С. 14.
35. *Столба В. Ф.* Вказ. праця.- С. 64; *Makarov I. A.* From the History of Religious Cults in Tauric Chersonesus // *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.*- 2002.- Vol. 8.-№. 3-4.-Р. 197.
36. *Шевченко А. В.* Культовые терракоты раннего Херсонеса (V - первая половина IV в. до н. э.) // *ВДИ.*- 1998.- № 3 (226).- С. 66; *Шевченко А. В., Костромичева Т. И.* Деметра и Кора-Персефона в коропластике Херсонеса // *Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.*- К., 1986.- С. 85.
37. *Шевченко А. В.* Культ Аполлона в Херсонесе // *Археологія.*- 1998,- № 1.- С. 99-105.
38. *Makarov I. A.* Op. cit- P. 196-197.
39. *Кадеев В. И.* Херсонес Таврический: Быт и культура (МП вв. н. э.)- Харьков, 1996,- 208 с.
40. *Сапрыкин С. Ю.* Афродита с двумя Эротами из Херсонеса Таврического // *ХС*- 1998.- Вип. IX,- С. 68.
41. Порівн.: *Бондаренко М. Е.* Пантеон Херсонеса Таврического.- М., 2003,- С. 132.
42. *P lit.*, NH, IV, 85.
43. Докладніше про склад перших поселенців: *Золотарев М. PL* Херсонесская архаика.- Севастополь, 1993.- С. 19-21.

T. Shevchenko

TO THE HISTORY OF RESEARCH OF CHERSONESOS PANTHEON

The article deals with the history of research (based on the archaeological, epigraphic and numismatic sources) of the Hellenic cults of gods, that were worshipped by the whole Tauric Chersonesos community during the period of VI-I BC The changes of priorities in the study are systemized into three periods. From the theories formulated in the first period, through the barbaric religious influence stated in the second one, to the generalizations based on review of all available sources in last decade. The understanding of Chersonesos cults as part of ancient Greek religion should be used in conclusions making.

Список скорочень

АИ - Археологические исследования на Украине.

ВДИ - Вестник древней истории.

ВХУ - Вісник Харківського університету.

ЗООИД - Записки Императорского Одесского общества истории и древностей.

ИАК - Известия Императорской археологической комиссии.

ИРАИМК - Известия Российской академии истории материальной культуры.

ИТУАК - Известия Таврической ученой архивной комиссии.

КСИИМК - Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры.

КСОГАМ - Краткие сообщения о полевых и археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея.

НС - Нумизматический сборник.

СА - Советская археология.

СХ - Сообщения Херсонесского музея.

ХС - Херсонесский сборник.